

Interpretation Based on Personal Opinion From a Simple Concept to a Pervasive Notion

Ali Ahang

Assistant Professor, Department of Interpretation and Quranic Sciences,
University of Holy *Qur'an* Sciences and Education, Faculty of Quranic Sciences, Bojnourd, Iran
(Email: Ahang@quran.ac.ir).

Original Research

Received: 5/ 12/ 2024

Revised: 27/ 1/ 2025

Accepted: 28/ 1/ 2025

published: 28/ 1/ 2025

Pages: 135-160.

Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.

© Author (s)

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Ahang, Ali, "Interpretation Based on Personal Opinion From a Simple Concept to a Pervasive Notion", *Critical Studies on the Quranic Exegesis* 5 (10), 2024, p. 135-160.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.491930.1258>.

Extended Abstract

Numerous reports in the hadith and exegetical literature of both Sunni and Shi'a traditions caution against speaking about the *Qur'an* without proper knowledge. Over time, these warnings contributed to the formation of a widely accepted notion known as "the prohibition of *tafsir bi'l-ra'y* (interpretation based on personal opinion)." Today, this notion is so deeply entrenched that its historical development and widespread acceptance have rarely been scrutinized. This study addresses critical yet overlooked questions surrounding its origins and evolution.

The research explores whether the existing reports on *tafsir bi'l-ra'y* authentically reflect the Prophetic stance and whether the position of the Prophet (PBUH) on this matter can even be determined from these texts. Additionally, it investigates the timeline and contextual factors behind the emergence, development, and eventual dominance of the notion of its prohibition. Employing a historical-discursive approach, the study meticulously analyzes early exegetical and hadith reports. The findings challenge conventional assumptions, demonstrating that the available evidence does not support attributing a definitive stance on *tafsir bi'l-ra'y* to the Prophet (PBUH). Moreover, the notion of its prohibition cannot be conclusively traced to the first century AH. Even

Shi'i reports that frame the prohibition as a divine tradition (*ḥadīth qudsī*) are datable only to the late second century AH.

A critical examination of Sunni sources through *isnād* analysis reveals that the relevant reports lack reliable transmission chains prior to the generation of the *atbā' al-tābi'in*, suggesting their probable formulation during the mid-second century AH—a period marked by intense theological debates between *Ahl al-Ra'y* and *Ahl al-Ḥadīth*. Early discussions revolved around "speaking without knowledge" or "giving opinions" about the *Qur'ān*, with the specific concept of *tafsīr bi'l-ra'y* crystallizing later. By the third century AH, hadith scholars redefined these ideas, culminating in the pervasive notion of *tafsīr bi'l-ra'y* as a prohibited practice.

In Shi'i sources, the discourse on *tafsīr bi'l-ra'y* reflects the traditionalist stance of Shi'i scholarship from the era of Imam Ja'far al-Ṣādiq onward. This tradition positioned itself in opposition to rationalist approaches (*Ahl al-Ra'y*) and analogical reasoning (*qiyās*), vehemently rejecting subjective interpretation. The Shi'i narratives that elevate the prohibition to the status of a divine saying emerge no earlier than the late second century AH, aligning with broader intra-Islamic polemics of the time.

Keywords: *Qur'ān*, *Tafsīr bi'l-ra'y*, Notion, Historical Analysis, Hadith Reports.

Bibliography

1. The Holy *Qur'ān*, Original Arabic, Also, Persian translation by Muḥammad Mahdī Fulādvand, Tehran, Daftar-e Muṭālī'āt-e Tārīkh va Ma'ārif-e Islāmī, 1376 SH [Persian].
2. 'Abdullāhī 'Ābid, Ṣamad, and Naqīzādah, Muḥammad Ḥusayn, "Justārī dar Barrasī-i I'tibār-i Rivāyāt-i Ḥurmat-i Tafsīr bi al-Ra'y", *Ḥadīth Pazhūbī* 26 (1400 SH) [Persian].
3. Abū Ya'lā al-Mawṣilī, Aḥmad ibn 'Alī, *al-Musnad*, edited by Ḥusayn Salīm Asad, Damascus, Dār al-Ma'mūn lil-Turāth, 1404 AH [Arabic].
4. Āhang, 'Alī, "Taḥlīl Ingārah va Naqsh-i ān dar Fahm-i Taḥawwulāt-i Ḥadīthī, Barrasī-i Ingārah-i Shawm al-Mar'ah", *'Ulūm-i Qur'ān va Ḥadīth* 56, no. 1 (1403 SH) [Persian].
5. Aḥmad ibn Ḥanbal, *al-Musnad*, Cairo, Mu'assasat al-Qurṭubah, n.d. [Arabic].
6. al-'Allāmah al-Ḥillī, Yūsuf ibn al-Muṭahhar, *Rijāl al-'Allāmah*, edited by Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-'Ulūm, Najaf, Dār al-Dhakhā'ir, 1411 AH [Arabic].
7. al-'Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas'ūd, *Tafsīr al-'Ayyāshī*, edited by Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī, Tehran, al-Maṭba'ah al-'Ilmiyah, 1380 AH [Arabic].
8. al-Barqī, Aḥmad ibn Muḥammad ibn Khālid, *al-Maḥāsīn*, edited by Jalāl al-Dīn Muḥaddith, Qom, Dār al-Kutub al-Islāmīyah, 1371 AH [Arabic].

9. al-Bayhaqī, Aḥmad ibn al-Ḥusayn, *Shu'ab al-Īmān*, edited by Muḥammad Sa'īd Basyūnī, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyah, 1410 AH [Arabic].
10. al-Bazzār, Aḥmad ibn ʿAmr, *al-Musnad*, edited by Maḥfūz al-Raḥmān Zayn Allāh et al., Medina, Maktabat al-ʿUlūm wa al-Ḥikam, 1988 [Arabic].
11. al-Bukhārī, Muḥammad ibn Ismāʿīl, *al-Ṣaḥīḥ*, edited by Muṣṭafā Dīb al-Bughā, Beirut, Dār Ibn Kathīr, 1407 AH [Arabic].
12. al-Dārimī, ʿAbd Allāh ibn ʿAbd al-Raḥmān, *al-Sunan*, edited by Fawāz Aḥmad Zamralī and Khālīd al-Sabʿ al-ʿIlmī, Beirut, Dār al-Kitāb al-ʿIlmī, 1407 AH [Arabic].
13. al-Fattanī, Muḥammad Ṭāhir, *Tadḥkirah al-Mawḍūʿāt*, Cairo, Idārat al-Ṭibāʿah al-Muniriyyah, 1343 AH [Arabic].
14. al-Ḥurr al-ʿĀmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *Wasā'il al-Shi'ah*, Qom, Mu'assasat Āl al-Bayt, 1409 AH [Arabic].
15. al-Kashshī, Muḥammad ibn ʿUmar, al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *Ikhtiyār Ma'rifat al-Rijāl*, edited by Mahdī Rajā'ī, Qom, Mu'assasat Āl al-Bayt, 1363 SH [Arabic].
16. al-Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim, *Mu'jam Rijāl al-Ḥadīth*, n.p., 1413 AH [Arabic].
17. al-Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb, *al-Kāfi*, edited by ʿAlī Akbar Ghaffārī, Tehran, Dār al-Kutub al-Islāmiyah, 1407 AH [Arabic].
18. al-Mizzī, Yūsuf ibn Zakī, *Tabdhīb al-Kamāl*, edited by Bashshār ʿAwwād Ma'rūf, Beirut, Mu'assasat al-Risālah, 1400 AH [Arabic].
19. al-Nasā'ī, Aḥmad ibn Shu'ayb, *al-Sunan al-Kubrā*, edited by Ḥasan ʿAbd al-Mun'im Shibli, Beirut, Mu'assasat al-Risālah, 1421 AH [Arabic].
20. al-Qummī, ʿAlī ibn Ibrāhīm, *Tafsīr al-Qummī*, edited by Ṭayyib Mūsawī Jazā'irī, Qom, Dār al-Kitāb, 1404 AH [Arabic].
21. al-Ṣanʿānī, ʿAbd al-Razzāq ibn Hammām, *al-Tafsīr*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyah, 1419 AH [Arabic].
22. al-Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad, *al-Mu'jam al-Awsaṭ*, edited by Ṭāriq ibn ʿAwad Allāh and ʿAbd al-Muḥsin ibn Ibrāhīm Ḥusaynī, Cairo, Dār al-Ḥaramayn, 1415 AH [Arabic].
23. al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Jāmi' al-Bayān*, edited by Aḥmad Muḥammad Shākir, Beirut, Mu'assasat al-Risālah, 1420 AH [Arabic].
24. al-Ṭayālīsī, Abū Dāwūd, *al-Musnad*, edited by Muḥammad ibn ʿAbd al-Muḥsin Turkī, Giza, Dār Hijr, 1419 AH [Arabic].

25. al-Tirmidhī, Muḥammad ibn ʿĪsā, *Sunan al-Tirmidhī*, edited by Bashshār ʿAwwād Maʿrūf, Beirut, Dār al-Gharb al-Islāmī, 1998 [Arabic].
26. Gerāmī, Sayyid Muḥammad Hādī, “Qirāʾat-i Tārīkhī az Tafsīr bi al-Raʾy va Muqāyisah-i ān bā Dīdgāh-i Mufasssīr-i *al-Mizān*”, *Tārīkh Nigārī va Tārīkh Nigārī* 5 (1389 SH) [Persian].
27. Gerāmī, Sayyid Muḥammad Hādī, *Nakbustīn Andīshab-bā-yi Ḥadīthī-yi Shīʿah: Ruykard-bā, Guftimān-bā, Ingārah-bā va Jayrān-bā*, Tehran, Dānishgāh-i Imām Šādiq , 1396 SH [Persian].
28. Gul Muḥammadī, Jaʿfar, “Pazhūhishī darbārah-i Rivāyāt-i Nahy az Tafsīr bi al-Raʾy dar Dīdgāh-i Farīqayn”, *Pazbūbish-i Fiqhī* 1, no. 2 (1384 SH) [Persian].
29. Ibn Abī Shaybah, Abū Bakr, *al-Muṣannaf*, edited by Kamāl Yūsuf al-Ḥūt, Riyadh, Maktabat al-Rushd, 1409 AH [Arabic].
30. Ibn Abī Shaybah, Abū Bakr, *al-Musnad*, edited by ʿĀdil ibn Yūsuf ʿAzzāzī and Aḥmad ibn Farīd Muzaydī, Riyadh, Dār al-Waṭan, 1997 [Arabic].
31. Ibn al-Ghaḍāʾirī, Aḥmad ibn al-Ḥusayn, *Rijāl Ibn al-Ghaḍāʾirī*, edited by Muḥammad Riḍā Ḥusaynī, Qom, Dār al-Ḥadīth, 1364 SH [Arabic].
32. Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī, *al-Amālī*, Tehran, Kitābchī, 1376 SH [Arabic].
33. Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī, *al-Khiṣāl*, edited by ʿAlī Akbar Ghaffārī, Qom, Jāmiʿat al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-ʿIlmīyah, 1362 SH [Arabic].
34. Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī, *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Niʿmah*, edited by ʿAlī Akbar Ghaffārī, Tehran, Islāmīyah, 1395 AH [Arabic].
35. Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī, *ʿUyūn Akbbār al-Riḍā* , edited by Mahdī Lājwardī, Tehran, Nashr-i Jahān, 1378 AH [Arabic].
36. Ibn Baṭṭah, ʿUbayd Allāh ibn Muḥammad, *al-Ibānah al-Kubrā*, edited by Raḍā Muṭī et al., Riyadh, Dār al-Rāyah lil-Nashr wa al-Tawzīʿ, 1409 AH [Arabic].
37. Jalālī, Mahdī, “Rāwī-i Kitāb-i Sulaym ibn Qays bar Tarāzū”, *ʿUlūm-i Ḥadīth* 34 (1383 SH) [Persian].
38. *Kitāb Sulaym ibn Qays*, edited by Muḥammad Anṣārī Zanjānī, Qom, al-Hādī, 1405 AH [Arabic].
39. Muṣlāʾīpūr Yazdī, ʿAbbās, and Gerāmī, Sayyid Muḥammad Hādī, “Sayr-i Taḥawwul-i Khwānish-i Tafsīr bi al-Raʾy dar Panj Sadah-i Nukhust-i Hijrī”, *Pazbūbish-i Dīnī* 20 (1389 SH) [Persian].
40. Muslim ibn al-Ḥajjāj, *al-Ṣaḥīḥ*, edited by Muḥammad Fuʾād ʿAbd al-Bāqī, Beirut,

Dār Iḥyā' al-Turāth al-‘Arabī, n.d. [Arabic].

41. Nafīsī, Shādī, *Bar Zawraq-i Nūr: Maqālātī chand dar Mawḍū‘āt-i Ḥadīthī*, Tehran, Nashr-i ‘Ilm, 1396 SH [Persian].
42. Nīlsāz, Naṣrat, “Tārīkh-Gudhārī-i Aḥādīth bar Asās-i Rūykard-i Tarkībī-i Taḥlīl-i Isnād-Matn dar Muṭālī‘āt-i Islāmī-yi Khāvarshināsān”, *Pazbūbish-bā-yi Qur’ān va Ḥadīth* 44, no. 1 (1390 SH) [Persian].
43. Nu‘aym ibn Ḥammād al-Marwazī, *al-Fitan*, edited by Samīr Amīn Zuhayrī, Cairo, Maktabat al-Tawḥīd, 1412 AH [Arabic].
44. Raḥmatī, Muḥammad Kāzim, “Tafsīr-i Imām Ḥasan ‘Askarī”, *Dānishnāmah-i Jabān-i Islām*, Tehran, Bunyād-i Dā‘irat al-Ma‘ārif al-Islāmī, 1382 SH [Persian].
45. *Tafsīr al-‘Askarī*, Qom, Madrasat Imām Mahdī, 1409 AH [Arabic].
46. Taqaviyān, ‘Abbās, “Tafsīr bi al-Ra’y, Chīstī va Chirāyī”, *Muṭālī‘āt-i Qur’ān va Ḥadīth* 2 (1387 SH) [Persian].

تفسیر به رأی از مفهومی ساده تا انگاره‌ای فراگیر:

نقد و بررسی دیدگاه مشهور

علی آهنگ ^{ID}

استادیار گروه تفسیر و علوم قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم،
دانشکده علوم قرآنی بجنورد، بجنورد، ایران (ایمیل: Ahang@quran.ac.ir).

چکیده

تفسیر به رأی به عنوان یک انگاره مشهور هم‌چون هر پدیده تاریخی، در گذر زمان تحولاتی را تجربه نموده است. مطالعه نظام‌مند این پدیده تاریخی نیازمند تحلیل گزارش‌های نخستین در این حوزه است. بدین منظور پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی تاریخی-اندیشگانی، «انگاره حرمت تفسیر به رأی» را مورد بررسی قرار داده و با تحلیل تاریخی گزارش‌های روایی و تفسیری در پی پاسخ به این سؤال است که آیا آنگونه که مشهور است روایات نهی‌کننده از تفسیر به رأی، حقیقتاً منعکس‌کننده دیدگاه نبوی (ص) در این زمینه هستند؟ و این‌که، این انگاره از چه زمانی به انگاره‌ای فراگیر تبدیل شد؟ نتیجه به دست آمده نشان می‌دهد که دست کم بر پایه گزارش‌های موجود، نه تنها نمی‌توان موضع پیامبر (ص) نسبت به تفسیر به رأی را کشف نمود؛ حتی در سده نخست هجری وجود انگاره‌ای به نام «تفسیر به رأی» و حرمت آن قابل اثبات نیست. حتی آن دسته از گزارش‌های شیعی که تلاش می‌کند حرمت تفسیر به رأی را حدیث قدسی جلوه دهد، نهایتاً در بازه زمانی سال‌های پایانی قرن دوم هجری قابل زمان‌بندی هستند. نخستین تحریرها از «قول به غیر علم» درباره قرآن و ممنوعیت آن سخن می‌گویند، دیری نمی‌پاید که برخی از محدثان و مفسران، از گزاره فوق به مفهوم «تفسیر به رأی» عدول نموده و زمینه ساز پدید آمدن انگاره‌ای شدند که بعدها از شهرت و فراگیری خاصی برخوردار شد.

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، تفسیر به رأی، انگاره، تحلیل تاریخی، روایات.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۹/۱۵

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۸

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۹

نشر: ۱۴۰۳/۱۱/۹

صفحه ۱۳۵-۱۶۰.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).

© نویسندگان / نویسندگان

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳

شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳

دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

آهنگ، علی، «تفسیر به رأی از مفهومی ساده تا انگاره‌ای فراگیر: نقد و بررسی دیدگاه مشهور»، پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری ۵ (۱۰)، ۱۴۰۳ ش، ص ۱۳۵-۱۶۰.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.491930.1258>

پژوهش‌های تاریخی معاصر در حوزه مطالعات قرآنی و حدیثی افق‌های امیدوار کننده‌ای را فراروی پژوهشگران این حوزه ترسیم نموده است. فهم تاریخی اینگاره‌ها که در پژوهش‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته، نمونه موفقی از پژوهش‌های تاریخی معاصر محسوب می‌شود. پژوهشگران حوزه تاریخ بر این نکته به خوبی واقفند که یکی از سخت‌ترین عرصه‌های تاریخ‌پژوهی، پژوهش در تاریخ اندیشه است. در این میان اینگاره‌پژوهی ظرافت خاصی به پژوهش‌های تاریخی داده است. آنگونه که برخی از صاحب نظران گفته‌اند: اینگاره، اندیشه‌ای است که اولاً از ساحت فردی خارج شده و به یک امر اجتماعی بدل گشته و ثانیاً حاصل یک فرایند تاریخی است. فرایندی که اینگاره از شکل‌گیری نخستین تا رسیدن به یک تصویر ساخت‌یافته طی کرده است. نقش پژوهشگر در ارتباط با این امر اجتماعی - تاریخی از مقوله کشف و نه تعریف خواهد بود (گرامی، نخستین اندیشه‌های حدیثی...، ۹).

طرح مسئله

گزارش‌های مختلفی در جوامع روایی و تفسیری فریقین وجود دارد که افراد را از سخن گفتن غیر عالمانه درباره قرآن بر حذر می‌دارد. پیام انتقال یافته از این گزارش‌ها بعدها با عنوان حرمت تفسیر به رأی شناخته شد. امروزه «اینگاره تفسیر به رأی» و حرمت آن بدیهی‌تر از آن فرض می‌شود که کسی بخواهد درباره روند شکل‌گیری، توسعه و شهرت آن گفتگو کند. با این وجود پژوهش حاضر تلاش می‌کند پاسخگوی سؤالاتی باشد که به نظر می‌رسد در پرتو بدیهی فرض شدن این اینگاره مورد غفلت واقع شده‌اند. اول این که گزارش‌های موجود درباره تفسیر به رأی تا چه میزان انعکاس دهنده دیدگاه نبوی (ص) در این حوزه هستند و اساساً می‌توان بر پایه این گزارش‌ها موضع پیامبر اکرم (ص) را درباره تفسیر به رأی کشف کرد؟ دیگر این که از چه زمانی و تحت تاثیر چه عواملی اینگاره‌ای تحت عنوان «حرمت تفسیر به رأی» شکل گرفت، توسعه یافت و به شهرت رسید؟

در این راستا تلاش خواهد شد، گزارش‌های موجود به ترتیب زمانی مرتب و از منظر سندی مورد ارزیابی قرار گیرد، آن گاه محتوای آنها از منظر تاریخی بررسی و تحلیل شود. در مرحله تحلیل تاریخی گزارش‌ها، فارغ از ضعف و قوت سندی آنها، به خوانش و تفسیر گزاره‌ها آنگونه که در تاریخ‌نگاری اندیشه و اینگاره انتظار

می‌رود، خواهیم پرداخت.

با این توضیح که در تاریخ‌نگاری اندیشه و فکر بر خلاف تاریخ‌نگاری کلاسیک راه‌های استحصال گزاره‌های تاریخی گسترده‌تر است. در تاریخ‌نگاری کلاسیک غالباً به «گزاره‌های موجود» که در متن بدانها تصریح شده توجه می‌شود؛ اما در تاریخ اندیشه دست کم دو نوع گزاره دیگر نیز قابل استحصال است که برخی نام «گزاره‌های بازسازی شده» و «گزاره‌های بازتولید شده» به آنها داده‌اند. گزاره‌های بازسازی شده یا یادمان‌ها آن دسته از گزارش‌های تاریخی هستند که در منابع وجود دارند؛ اما هدف اصلی ناقل نبوده‌اند و بدون قصد نقل شده‌اند. گزاره‌های بازتولید شده هیچ حضور محسوسی در متن و حاشیه ندارد بل که از طریق گفتگو با متن قابل کشف و استحصال هستند (نک: گرامی، *نخستین اندیشه‌های حدیثی شیعه*، ۴۹).

نگاهی به آثار اسلامی نشان می‌دهد، فارغ از مباحث درازدامنی که مفسران از گذشته تاکنون درباره تفسیر به رأی بیان کرده‌اند، *قرآن* پژوهان معاصر نیز توجه ویژه‌ای به این مقوله داشته‌اند؛ از جمله کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات مستقلی که به این موضوع پرداخته‌اند، به موارد ذیل می‌توان اشاره کرد:

کتاب *تفسیر به رأی* نوشته آیه‌الله ناصر مکارم شیرازی، *تفسیر به رأی در روش‌های تفسیری از دیدگاه مفسران شیعه* از سید عبدالله اصفهانی، *هرمنوتیک و رابطه آن با تفسیر به رأی در قرآن* اثر اقدس منصوری.

در پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان *سیر تاریخی تفسیر به رأی* که در سال ۱۳۹۷ در دانشگاه مازندران دفاع شده، نویسنده تلاش نموده است تا دیدگاه اندیشمندان اسلامی در خصوص تفسیر به رأی را در گذر زمان مورد بررسی قرار دهد (عزتی، *سیر تاریخی تفسیر به رأی*، سراسر پایان‌نامه). در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان (تفسیر به رأی و نقش پیش‌دانسته‌ها در تفسیر) در دانشگاه اصفهان (۱۳۸۸ش)، نویسنده بعد از تبیین معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر به رأی، از نقش پیش‌دانسته‌ها در تفسیر سخن گفته و رابطه آن را با تفسیر به رأی مورد بررسی قرار داده است (صابری، *تفسیر به رأی و نقش پیش‌دانسته‌ها در تفسیر*، سراسر پایان‌نامه).

در مقاله «چرایی و چیستی تفسیر به رأی» نویسنده تلاش کرده ضمن نگاهی به میزان اعتبار روایات این حوزه، وجوه ممیزه تفسیر به رأی و تدبیر را تبیین کند (تقویان، «تفسیر به رأی، چیستی و چرایی»، سراسر مقاله). نویسنده مقاله «پژوهشی درباره احادیث تفسیر به رأی در دیدگاه فریقین» با پذیرش اعتبار روایات وارد شده درباره حرمت تفسیر به رأی، تلاش مفسران در تفسیر *قرآن* را خارج از حوزه تفسیر به رأی دانسته است (گل محمدی، «پژوهشی درباره روایات نهی از تفسیر به رأی در دیدگاه فریقین»، سراسر مقاله). مقاله دیگری با

عنوان «جستاری در بررسی اعتبار روایات حرمت تفسیر به رأی» این روایات را از دو منظر وثوق سندی و وثوق صدور مورد بررسی قرار داده است (عبداللهی عابد و نقی زاده، «جستاری در بررسی اعتبار روایات حرمت تفسیر به رأی»، سراسر مقاله).

در این میان دو مقاله با عنوان «سیر تحول خوانش تفسیر به رأی در پنج سده نخست هجری» (مصلاهی پور یزدی و گرامی، سراسر مقاله) و مقاله «قرائتی تاریخی از تفسیر به رأی و مقایسه آن با دیدگاه مفسر المیزان» (گرامی، سراسر مقاله) می‌تواند بیش‌ترین قرابت مفهومی را با پژوهش حاضر داشته باشد. نویسندگان تلاش کرده‌اند تا تحول فهم مخاطبان از رأی تفسیری را در سده‌های نخست هجری مورد توجه قرار دهند. در این پژوهش‌ها، تکوین مفهوم تفسیر به رأی، مربوط به همان سده نخست هجری دانسته شده که مسلمانان آن را در معنایی عام و منفی تلقی می‌کردند، این تلقی عام و منفی در سده‌های بعدی متحول شده و در معنایی خاص و متفاوت با تفسیر اجتهادی، صورت‌بندی شده است. آنچه پژوهش حاضر را از مقالات اخیر متمایز می‌سازد این است که بر خلاف آنچه در این پژوهش‌ها ادعا شده، تکوین مفهومی به نام تفسیر به رأی تا سال‌های پایانی سده دوم هجری چنان‌که مورد بررسی قرار خواهد گرفت، قابل اثبات نیست. در همین راستا چالش مفهومی و وجودی‌انگاره تفسیر به رأی مورد تحلیل قرار گرفته است.

۱. تحریرهای مختلف روایات در منابع اهل سنت

در بازه زمانی سده سوم و چهارم هجری دست کم سه تحریر متفاوت از روایات تفسیر به رأی در منابع اهل سنت قابل پی‌جویی است. در این بازه زمانی حدود ده منبع از منابع حدیثی و تفسیری اهل سنت این روایات را گزارش نموده‌اند، که در این میان نام بخاری (درگذشته ۲۵۶ق) و مسلم نیشابوری (درگذشته ۲۶۱ق) به چشم نمی‌خورد.

ابوبکر بن ابی‌شیه (درگذشته ۲۳۵ق)، احمد بن حنبل (درگذشته ۲۴۱ق)، دارمی (درگذشته ۲۵۵ق)، ترمذی (درگذشته ۲۷۹ق)، بزار (درگذشته ۲۹۲ق)، بیهقی (درگذشته ۳۰۳ق)، ابویعلی موصلی (درگذشته ۳۰۷ق)، طبری (درگذشته ۳۱۰ق)، طبرانی (درگذشته ۳۶۰ق) و ابن‌بُطه (درگذشته ۳۸۷ق) نویسندگانی هستند که در آثار خویش به این روایات اشاره نموده‌اند.

تحریر نخست روایت همان است که ابن‌ابی‌شیه، چنین به گزارش آن می‌پردازد:

وکیع، عبدالأعلى [ثعلبی]، سعید بن جبیر، ابن عباس: «مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (ابن ابی شیبہ، **المصنّف**، ۶ / ۱۳۶).

این تحریر با همین سند در برخی از منابع بعدی نیز تکرار شده است (نک: ترمذی، **السنن**، ۵ / ۴۹؛ بزار، **المسند**، ۶۱ / ۱۱ و ۲۸۸؛ نسائی، **السنن الکبری**، ۷ / ۲۸۵).

نسائی و طبری در تحریر مشابه دیگری می گویند:

«مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بَرَأِيهِ أَوْ بِمَا لَا يَعْلَمُ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (نسائی، **السنن الکبری**، ۷ / ۲۸۶؛ طبری، **جامع البیان**، ۱ / ۷۸).

تحریر بعدی روایت توسط احمد بن حنبل گزارش شده است:

ابوالولید، ابوعوانه و ضاح، عبدالأعلى ثعلبی، سعید بن جبیر، ابن عباس، رسول الله (ص): «إِتَّقُوا الْحَدِيثَ عَنِّي إِلَّا مَا عَلِمْتُمْ؛ فَإِنَّهُ مِنْ كَذِبٍ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ، وَمَنْ كَذَبَ فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (احمد بن حنبل، **المسند**، ۱ / ۳۲۳، ۳۲۷).

سومین تحریر از روایات مربوط به تفسیر به رأی را ابتدا ترمذی گزارش می کند و سپس دیگر محدثان اهل سنت به نقل آن می پردازند.

ترمذی از عبد بن حمید، حبان بن هلال، سهیل بن عبدالله، ابو عمران جونی، جندب بن عبدالله، رسول الله (ص): «مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَأَخْطَأَ» (ترمذی، السنن، ۵/ ۴۹؛ بیهقی، شعب الایمان، ۲/ ۴۲۳؛ طبرانی، المعجم الاوسط، ۵/ ۲۰۸؛ ابن بطة، الإبانة الکبری، ۲/ ۶۱۴).

ابن بطة (درگذشته ۳۸۷ق) به سند خویش از حسن بصری تحریر دیگری ارائه می دهد که با پاره ای از روایات شیعی که بعد از این بررسی خواهد شد، تا حدودی هم خوانی دارد:

«مَنْ فَسَّرَ آيَةً مِنَ الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ لَمْ يُؤْجَرْ وَ إِن أَخْطَأَ مُجِئَ نُورٌ تِلْكَ الْآيَةِ مِنْ قَلْبِهِ»

(ابن بطة، الإبانة الکبری، ۲/ ۶۱۹).

۱- خوانش و تحلیل داده های روایی در منابع اهل سنت

در سال های آغازین سده سوم هجری عبدالرزاق صنعانی (درگذشته ۲۱۱ق) در گزارشی که آن را به پیامبر

(ص) نسبت می‌دهد، معتقد است آن حضرت فرمود:

«مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (صنعانی، التفسیر، ۱/ ۲۵۳).

اما بعد از عبدالرزاق، محدثان سرشناس اهل سنت در سال‌های میانی سده سوم هجری هم‌چون ابن‌ابی‌شیه (درگذشته ۲۳۵ق) و احمد بن حنبل (درگذشته ۲۴۱ق)، علاوه بر این‌که فقره نخست روایت را، به صورت «مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ» گزارش نموده‌اند، سند آن را نیز موقوف در ابن‌عباس می‌دانند (ابن‌ابی‌شیه، *المسند*، ۶/ ۱۳۶؛ احمد بن حنبل، *المسند*، ۱/ ۲۳۳؛ نیز نسائی، *السنن الکبری*، ۷/ ۲۸۵). کمی بعد، ترمذی (درگذشته ۲۷۹ق) بنابر قانونی نانوشته در گفتمان حدیثی اهل سنت که سخنان صحابه را انعکاسی از اقوال پیامبر (ص) می‌داند، متن اخیر را به گونه‌ای روایت می‌کند که گویا ابن‌عباس آن را از رسول خدا (ص) شنیده است (ترمذی، *السنن*، ۵/ ۴۹). محدثان پسا ترمذی نیز با نادیده گرفتن گزارش‌های موقوف اولیه، گزارش ترمذی را مبنا قرار می‌دهند (بزار، *المسند*، ۱۱/ ۶۱؛ طبری، *جامع البیان*، ۱/ ۷۸؛ بیهقی، *شعب الایمان*، ۲/ ۴۲۳).

از این رو وقتی روایت نخست به دست محدثان و مفسران سده چهارم هجری هم‌چون نسائی (درگذشته ۳۰۳ق) و طبری (درگذشته ۳۱۰ق) می‌رسد با تغییراتی جزئی اما مهم، در آن روبرو هستیم:

«مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ أَوْ بِمَا لَا يَعْلَمُ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (نسائی، *السنن الکبری*، ۷/ ۲۸۶؛ طبری، *جامع البیان*، ۱/ ۷۸).

در این گزارش که راوی با تردید از عبارت «بِرَأْيِهِ أَوْ بِمَا لَا يَعْلَمُ» استفاده می‌کند، تلاشی است برای جمع بین گزارش عبدالرزاق و سایر گزارش‌های بعد از وی. طبری در گزارشی دیگر که از قضا به واسطه سعید بن جبیر به ابن‌عباس می‌رسد، می‌گوید:

«مَنْ تَكَلَّمَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (طبری، *جامع البیان*، ۱/ ۷۸).

تحریر دیگری نیز در این زمینه وجود دارد که راویان سه طبقه نخست تا طبقه تابعین همان راویان تحریر نخست هستند. احمد بن حنبل (درگذشته ۲۴۱ق) نخستین کسی است که این گزارش را مورد توجه قرار داده است:

... عبدالاعلی ثعلبی، سعید بن جبیر، ابن‌عباس، رسول خدا (ص): «إِتَّقُوا الْحَدِيثَ عَنِّي إِلَّا مَا عَلِمْتُمْ؛ فَإِنَّهُ مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ، وَمَنْ كَذَبَ فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ

فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ (احمد بن حنبل، **المسند**، ۱/ ۳۲۳ و ۳۲۷؛ ابویعلی موصلی، **المسند**، ۴/ ۲۲۸ و ۵/ ۱۰۹).

دارمی (درگذشته ۲۵۵ق) با سند فوق، تنها فقره میانی روایت؛ یعنی عبارت «مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» را که گزاره مشهوری است، گزارش نموده است (دارمی، **السنن**، ۱/ ۸۸).

ترمذی (درگذشته ۲۷۹ق) که نخستین بار روایت موقوف ابن عباس را به پیامبر (ص) منسوب نمود و زمینه را برای انتساب این انگاره به آن حضرت فراهم کرد، این بار گزارش متفاوت دیگری را ارائه می دهد که هم از نظر سندی و هم از نظر متن، با هر دو تحریر سابق متفاوت است. فقره نخست این تحریر؛ یعنی عبارت «مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ» با گزارش عبدالرزاق هماهنگ است؛ اما بخش پایانی روایت با تمامی گزارش های پیشین متفاوت است:

ترمذی، عبد بن حمید، حبان بن هلال، سهیل بن عبدالله، ابو عمران جونی، جندب بن عبدالله، رسول الله (ص): «مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَأَخْطَأَ» (ترمذی، **السنن**، ۵/ ۴۹؛ بیهقی، **شعب الایمان**، ۲/ ۴۲۳؛ طبرانی، **المعجم الأوسط**، ۵/ ۲۰۸؛ ابن بطه عکبری، **الإبانة الکبری**، ۲/ ۶۱۴).

تا اینجا تمامی گزارش ها از ممنوعیت «قول به غیر علم» یا «قول به رأی» و یا «تکلم به رأی» درباره قرآن سخن می گفت. در همین بازه زمانی ابویعلی موصلی (درگذشته ۳۰۷ق) به گزارشی از عایشه اشاره می کند که آشکارا از تعبیر «تفسیر به رأی» بهره گرفته است:

أَنَّ النَّبِيَّ كَانَ لَا يُفَسِّرُ شَيْئًا مِنَ الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ إِلَّا آيَا بَعْدَ عَلَمَهُنَّ إِيَّاهُ جَبْرِيلُ (ابویعلی موصلی، **المسند**، ۸/ ۲۳).

یا در ربع پایانی سده چهارم هجری، ابن بطه عکبری (درگذشته ۳۸۷ق) به متنی موقوف از حسن بصری دست یافته که معتقد بود:

مَنْ فَسَّرَ آيَةً مِنَ الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ لَمْ يُوجَرْ وَإِنْ أَخْطَأَ مُحِيَ نُورُ تِلْكَ الْآيَةِ مِنْ قَلْبِهِ (ابن بطه عکبری، **الإبانة الکبری**، ۲/ ۶۱۹).

این دو گزارش اخیر در کنار دیگر گزارش های مربوط به سال های آغازین سده چهارم هجری نشان می دهد که به تدریج انگاره «تفسیر به رأی» و حرمت آن در حال شکل گیری می باشد. البته پیش از این و در نیمه

نخست سده سوم هجری شاهد گزارشی منحصر به فرد از احمد بن حنبل (درگذشته ۲۴۱ق) هستیم، که در آن از عبارت «رَجُلًا يُفَسِّرُ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ» استفاده شده است. در این گزارش که سند آن به مسروق بن اجدع می‌رسد، آمده است که فردی نزد عبدالله بن مسعود رسید و گفت:

«إِنِّي تَرَكْتُ فِي الْمَسْجِدِ رَجُلًا يُفَسِّرُ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ...» (احمد بن حنبل، *المسند*، ۱/ ۳۸۰).

گویا این فرد آیه (يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ) (دخان/ ۱۰) را مربوط به حوادث قیامت می‌دانسته، بر خلاف دیدگاه ابن مسعود و شاگردانش که معتقد بودند این آیه به حادثه‌ای پیشین اشاره دارد که وقتی قریش با پیامبر (ص) از در لجاجت برآمدند، بر اثر نفرین آن حضرت چنان دچار قحطی شدند که استخوان حیوانات را می‌خوردند و از شدت گرسنگی همه جا را تار می‌دیدند و به آسمان که نگاه می‌کردند، جز توده‌ای غبار نمی‌دیدند (احمد بن حنبل، *المسند*، ۱/ ۳۸۰).

گزارش‌هایی شبیه به این، هم در منابع پیش از احمد بن حنبل (طیالسی، *المسند*، ۱/ ۲۳۵؛ نعیم بن حماد، *الفتن*، ۲/ ۶۰۱؛ ابن ابی شیبہ، *المسند*، ۱/ ۱۷۷) و هم پس از وی (بخاری، *صحیح بخاری*، ۱/ ۳۴۱، ۳۴۶؛ ۴/ ۱۷۳۰، ۱۷۱۹، ۱۸۰۹؛ مسلم، *صحیح مسلم*، ۴/ ۲۱۵۵؛ ترمذی، *السنن*، ۵/ ۲۳۲)، گاه با تفصیل و گاه به اختصار در دسترس است که در هیچ یک عبارت «يُفَسِّرُ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ» دیده نمی‌شود. نعیم بن حماد و ابن ابی شیبہ از عبارت «بینما/ بِنَا رَجُلٌ يُحَدِّثُ فِي الْمَسْجِدِ» (نعیم بن حماد، *الفتن*، ۲/ ۶۰۱؛ ابن ابی شیبہ، *المسند*، ۱/ ۱۷۷) و بخاری از تعبیر «بینما رَجُلٌ يُحَدِّثُ فِي كِنْدَةٍ» (بخاری، *صحیح بخاری*، ۴/ ۱۱۷۹۱) استفاده کرده است. مسلم نیشابوری و ترمذی هم آن فرد را «قاصص/ قصه پرداز» معرفی کرده‌اند (مسلم، *صحیح مسلم*، ۴/ ۲۱۵۵؛ ترمذی، *السنن*، ۵/ ۲۳۲).

بنابراین، این احتمال دور از واقع نخواهد بود، اگر عبارت احمد بن حنبل را برداشتی متاخر به حساب آوریم که توسط نسخه برداران کتاب *المسند* صورت گرفته است.

۲-۱) شناسایی حلقه مشترک: بخشی از فرایند تحلیل انگاره

یکی از موضوعات اساسی در فرایند تحلیل انگاره، تلاش جهت دستیابی به محدوده زمانی تکوین و پیدایش انگاره‌هاست. از این رو بهره‌گیری از شیوه‌های نوین تاریخ‌گذاری روایات، در تحلیل انگاره‌های حدیثی بسی حائز اهمیت است. شناسایی حلقه مشترک که در تاریخ‌گذاری روایات کاربرد دارد و در پژوهش‌های اخیر خاورشناسان و حدیث‌پژوهان اسلامی رواج یافته، به تعیین تقریبی زمان، مکان، پدیدآورنده و سیر تغییرات یک

روایت در بستر تاریخ می‌پردازد (برای نمونه‌های مشابه نک: نیل ساز، «تاریخ گذاری احادیث...»، ۱۴۹-۱۲۷؛ آهنگ، «تحلیل‌نگاره...»، ۹-۳۳).

همان‌گونه که از نمودارها مشخص است، حلقه مشترک در هر دو تحریر نخست فردی به نام عبدالاعلی ثعلبی می‌باشد و سند روایات تحریر سوم، در سهیل بن عبدالله به اشتراک می‌رسد. از آنجا که در مطالعات مبتنی برشناسایی حلقه مشترک، احتمال جعل روایت توسط وی بالاست، میزان وثاقت فردی که تمامی طرق حدیثی بدو منتهی می‌شود برای تعیین محدوده زمانی تقریبی تکوین متن مورد نظر حائز اهمیت است، نظر عالمان رجال اهل سنت درباره این دو راوی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

عموم عالمان رجال اهل سنت در تضعیف عبدالاعلی بن عامر ثعلبی هم داستان هستند. بنابر گزارش مزّی در **تهذیب الکمال**، نسائی (درگذشته ۳۰۳ق) درباره وی گفته است: «لیس بالقوی و یکتب حدیثه». ابوحاتم رازی نیز همین تعبیر را درباره وی به کار برده است. ابوزرعه و احمد بن حنبل از عبارت «ضعیف الحدیث» در توصیف وی استفاده کرده اند و ابن عدی گفته: روایاتی نقل نموده که متابع ندارد (مزّی، **تهذیب الکمال**، ۱۶/۳۵۲).

سهیل بن عبدالله یا سهیل بن ابی حزم برادر حزم قُطعی، نسبت به برادرش راوی ضعیف‌تری است. با وجود آن که یحیی بن معین او را از نظر شخصیتی فردی «صالح» معرفی نموده؛ اما نسائی و ابوحاتم رازی گفته‌اند: «لیس بالقوی، یکتب حدیثه و لایحتج به». بخاری نیز در جایی از تعبیر «لیس بالقوی» و در جایی از عبارت «لایتابع فی حدیثه ینکلمون فیهِ» درباره وی استفاده کرده است (مزّی، **تهذیب الکمال**، ۱۲/۲۱۸).

در کنار ضعف راوی حلقه مشترک، سند تمامی این گزارش‌ها در چهار طبقه نخست از تفرد مطلق رنج می‌برد و به جز راویانی که در سند دیده می‌شوند؛ یعنی ابن عباس در دو تحریر نخست و جندب بن عبدالله در تحریر سوم، هیچ یک از صحابه این عبارت را از پیامبر (ص) گزارش نکرده‌اند. در طبقات بعدی نیز همین رویه به چشم می‌خورد.

گزارش‌های موجود هرچند تلاش دارد نگاره «ممنوعیت تفسیر به رأی» را به پیامبر (ص) نسبت دهد؛ اما دست کم از نظر سندی نمی‌توان این گزارش‌ها را به پیامبر (ص) منتسب نمود. مقوله‌ای که محدّثان اهل سنت نیز بر آن وقوف داشته و بر ضعف سندی این روایات صحّه گذاشته‌اند (احمد بن حنبل، **المسند**، ۱/۲۹۳، تعلیق شعیب ارنؤوط بر روایت شماره ۲۶۷۵). از این رو باید محدوده زمانی تکوین این گزارش‌ها را دوره اتباع تابعان در سالهای میانی سده دوم هجری دانست؛ یعنی همان زمانی که تقابل دو گفتمان اصحاب رأی و اصحاب حدیث در اهل سنت به صورت جدی گزارش شده است.

۳-۱) چالش مفهومی تفسیر به رأی

سخن گفتن از مفهوم و گزاره‌ای به نام «تفسیر به رأی» از آغاز با چالشی درونی روبروست و مفهومی پارادوکسیکال و متناقض‌نماست. چرا که تفسیر به مثابه تحلیل متن، اساساً از رأی و اندیشه برمی‌خیزد و تفسیر چیزی نیست جز رأی تفسیری مفسر. این رأی تفسیری می‌تواند از جانب معصوم صادر شود و می‌تواند از جانب غیر معصوم صورت گیرد. مورد اخیر یا بر پایه مستندات علمی است که تفسیر عالمانه محسوب می‌شود و یا بی بهره از آن است، که در این صورت تفسیر غیر علمی به حساب می‌آید. بر این اساس انگاره‌ای به نام تفسیر به رأی نمی‌تواند گزاره صحیحی باشد. آری می‌توان تفسیر را به تفسیر عالمانه و غیر عالمانه تقسیم نمود، چنان که از نخستین گزارش‌ها نیز به دست می‌آید. از این رو بر خلاف آنچه برخی پژوهش‌ها ادعا می‌کنند (نک: گرامی، «قرائتی تاریخی...»، سراسر مقاله)، نخستین گزارش‌ها نشان می‌دهد که مفاهیمی چون «قول به غیر علم» یا «قول به رأی» نسبت به «تفسیر به رأی» با بسامد بیشتری تکرار شده است.

۲. خوانش، تحلیل و زمان بندی گزارش‌های منابع شیعی

بر خلاف آنچه انتظار می‌رود، گفتمان حدیثی شیعه خیلی زود به مقوله تفسیر به رأی واکنش نشان داد. نخستین گزارش‌های موجود نشان می‌دهد که طرح «انگاره حرمت تفسیر به رأی» در حلقه‌های حدیثی شیعه همواره به عنوان یک دغدغه مهم مورد بحث بوده است. با این وجود به دلیل مخدوش بودن اسناد بخش زیادی از گزارش‌های منابع شیعی، تعیین محدوده زمانی این گزارش‌ها به طور دقیق با چالشی اساسی روبروست.

۱-۲) گزارش سلیم بن قیس هلالی

بی تردید مهم‌ترین گزارشی که زوایای مهمی از گفتمان حدیث شیعه پیرامون «تفسیر به رأی» در سال‌های پایانی سده نخست هجری و یا سال‌های نخست سده دوم هجری را نشان می‌دهد، گزارش منسوب به سلیم بن قیس هلالی است که هم در کتاب مستقل منسوب به وی و هم در منابع بعدی انعکاس یافته است.

أَبَانُ بْنُ أَبِي عِيَاشٍ، عَنْ سَلِيمِ بْنِ قَيْسِ الْهَلَالِيِّ، قَالَ: «قُلْتُ لَامِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع): إِنِّي سَمِعْتُ مِنْ سَلْمَانَ وَالْمِقْدَادِ وَأَبِي ذَرٍّ شَيْئاً مِنْ تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ وَأَحَادِيثَ عَنْ نَبِيِّ اللَّهِ (ص) غَيْرَ مَا فِي أَيْدِي النَّاسِ، ثُمَّ سَمِعْتُ مِنْكَ تَصْدِيقَ مَا سَمِعْتُ مِنْهُمْ وَرَأَيْتُ فِي أَيْدِي النَّاسِ أَشْيَاءَ كَثِيرَةً

مِنْ تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ وَمِنْ الْإِحَادِيثِ عَنْ نَبِيِّ اللَّهِ (ص)، أَنْتُمْ تُخَالِفُونَهُمْ فِيهَا، وَتَزْعُمُونَ أَنَّ ذَلِكَ كَلَّهُ بَاطِلٌ، أَفْتَرَى النَّاسَ يَكْذِبُونَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ (ص) مُتَعَمِّدِينَ، وَيَفْسِّرُونَ الْقُرْآنَ بِأَرَائِهِمْ؟» (کتاب سلیم، ۲/ ۶۲۱؛ کلینی، الکافی، ۱/ ۶۲؛ ابن بابویه، الخصال، ۱/ ۶۵۵).

بنابر آن چه در این گزارش ادعایی آمده، سلیم بن قیس با تفکیک بین تفسیر قرآن و احادیث نبوی (ص) که در حلقات حدیثی یاران علی (ع) رایج بوده و اختلاف آن با آن چه در بین سواد اعظم مسلمانان از پیامبر (ص) نقل می شده، در پی یافتن توجیه مناسبی برای این تفاوت است. در این گزارش پس از اشاره به تفاوت رهیافت علی (ع) و اصحاب آن حضرت به تفسیر قرآن با نحوه تعامل دیگر مسلمانان با تفسیر قرآن، سلیم بن قیس از آن حضرت می پرسد:

أَفْتَرَى النَّاسَ يَكْذِبُونَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ (ص) مُتَعَمِّدِينَ، وَيَفْسِّرُونَ الْقُرْآنَ بِأَرَائِهِمْ؟

ترجمه: آیا به نظر شما، آنها عامدانه بر رسول خدا (ص) دروغ می بندند و قرآن را به رأی خویش تفسیر می کنند؟

این گزارش کهن که بخشی از یک گزارش طولانی است، فارغ از تمام تردیدهایی که در اصالت و صحت انتساب آن به راوی نخستین؛ یعنی سلیم بن قیس هلالی وجود دارد، حاوی نکات ارزشمندی در راستای موضوع مورد بحث این پژوهش می باشد.

چنانچه این گزارش را محصول فرایند طبیعی نقل حدیث بدانیم که بی هیچ تغییری و یا با کم ترین تغییر، پرسش راوی نخستین از علی (ع) را منعکس می کند، زمان شکل گیری اینگاره «تفسیر به رأی» را باید در سال های میانی سده نخست هجری جستجو کنیم. اما پژوهش های پیشین درباره راوی طبقه بعدی یعنی ابان بن ابی عیاش (نک: جلالی، «راوی کتاب سلیم بن قیس بر ترازو»، ۱۲۹-۱۵۵)، بر این نکته تأکید دارند که این راوی از صداقت و وثاقت لازم در نقل آن چه ادعا می کند، برخوردار نیست (ابن غضائری، الرجال، ۳۶).

در این صورت نمی توان گزارش مزبور را مربوط به سال های میانی سده نخست هجری دانست، بل که در خوش بینانه ترین حالت مربوط به نیمه نخست سده دوم هجری است. آنگاه که ابان بن ابی عیاش یک ماه قبل از فوت خود (بین سال های ۱۳۸-۱۴۰ق) در بصره، کتاب را بر عمر بن اذینه (متوفی بعد از سال ۱۶۰ق)، عرضه نموده است (هلالی، کتاب سلیم، ۲/ ۵۵۷).

کلینی این روایت را ذیل باب «اختلاف الحدیث» دسته بندی نموده و سخنی از «تفسیر به رأی» به میان

نیاورده است. در سند کلینی (م ۳۲۹ق) به این روایت، که تنها بخشی از گزارش مبسوط سلیم بن قیس می‌باشد، کسی که از ابان بن ابی عیاش روایت می‌کند ابراهیم بن عمر یمانی است (کلینی، **الکافی**، ۱/ ۶۲). ابن بابویه (درگذشته ۳۸۱ق) در کنار نام ابراهیم یمانی، نام عمر بن اذینه را هم می‌آورد (ابن بابویه، **الخصال**، ۱/ ۶۵۵) و کشی (درگذشته حدود ۳۳۰ق) در طریق خود به **کتاب سلیم**، ابراهیم را راوی عمر بن اذینه معرفی نموده است (کشی، **معرفة الرجال**، ۱/ ۳۲۱).

طریق ابراهیم بن عمر یمانی از ابان بن ابی عیاش از سلیم بن قیس طریق معهودی بود که کلینی در مواضع متعددی از کتاب خود از آن بهره برده و روایات فضائل و یا روایاتی را که غالباً شبهه غلو دارد، از این طریق گزارش نموده است (برای نمونه نک: کلینی، **الکافی**، ۱/ ۱۹۱، ۲۹۷، ۵۲۹، ۵۳۹؛ ۲/ ۳۹۱؛ ۸/ ۳۴۳). هر چند در مقدمه **کتاب سلیم** که سه طریق شیخ طوسی به این کتاب را گزارش نموده، دو طریق به حماد بن عیسی (درگذشته ۲۰۹ق) می‌رسد و یک طریق به عمر بن اذینه که هر دو مستقیماً از ابان بن ابی عیاش نقل می‌کنند و در این میان هیچ نامی از ابراهیم بن عمر یمانی نیامده؛ ولی به روشنی معلوم است که حماد بن عیسی نمی‌تواند راوی مستقیم ابان بن ابی عیاش باشد. از این رو در تمامی منابع بعدی این نقیصه اصلاح شده و نام ابراهیم بن عمر یمانی به عنوان واسطه حماد بن عیسی و ابان بن ابی عیاش معرفی شده است (نک: کلینی، **الکافی**، ۱/ ۶۲؛ ابن بابویه، **الخصال**، ۱/ ۶۵۵).

قرار گرفتن نام ابراهیم بن عمر یمانی در طرق **کتاب سلیم** بن قیس، او را در کنار ابان بن ابی عیاش به یکی از راویان اصلی این کتاب تبدیل نموده است. شاید از این رو است که ابن غضائری همان قضاوتی را درباره او می‌کند که درباره ابان کرده است (ابن غضائری، **الرجال**، ص ۳۶؛ خویی، **معجم رجال الحديث**، ۱/ ۱۹۲). این که سند **کتاب سلیم** بن قیس را گاهی از طریق ابراهیم بن عمر از ابان و گاهی از عمر بن اذینه از ابان و گاهی از ابراهیم بن عمر از عمر بن اذینه از ابان گزارش نموده‌اند، شاید با گزارشی که ادعا می‌کند ابن اذینه از دست مهدی خلیفه عباسی به یمن گریخته و در همانجا فوت نموده (کشی، **معرفة الرجال**، ۲/ ۶۲۶) بی‌ارتباط نباشد؛ چرا که ابراهیم بن عمر یمانی هم اصالتاً راوی یمنی می‌باشد. اگر این فرضیه درست باشد می‌توان محل تکوین **کتاب سلیم** را در یمن بدانیم نه در بصره که در زمانی متاخرتر از آن چه ادعا می‌شود فراهم آمده است که در این صورت تا آنجا که به پژوهش حاضر مرتبط است، عبارت گزارش شده از سلیم بن قیس درباره تفسیر به رأی، در سال‌های پایانی سده دوم هجری زمان بندی خواهد شد.

۲-۲) گزارش منسوب به امام حسن عسکری (ع)

در گزارش منسوب به امام حسن عسکری (ع) می‌خوانیم که:

«مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بَرَأِيَهُ فَإِنْ اتَّفَقَ لَهُ مُصَادَفَةٌ صَوَابٌ فَقَدْ جَهَلَ فِي إِخْذِهِ عَنْ غَيْرِ أَهْلِهِ وَكَانَ كَمَنْ سَلَكَ طَرِيقاً مُسَبِّحاً مِنْ غَيْرِ حَفَاطٍ يَحْفَظُونَهُ...: هرکس درباره قرآن به رأی خویش سخن گوید، تصادفاً به قول صواب هم دست یابد، به خاطر آن‌که آن را از غیر اهلش دریافت نموده، به خطا رفته است، همانند کسی که بدون محافظ قدم در راه خطرناکی نهد» (تفسیر عسکری، ۱۴).

ابن بابویه (درگذشته ۳۸۱ق) که نقش مهمی را در اشتهار تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) بر عهده دارد، طریق منفردی را به دست می‌دهد که راویانی غیر مشهور آن را از امام حسن عسکری (ع) روایت نموده‌اند. سلسله سند روایت کتاب نشان می‌دهد که این تفسیر را ابن بابویه مستقیماً از فردی به نام محمد بن قاسم معروف به خطیب و مفسر استرآبادی از ابویعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و ابوالحسن علی بن محمد بن سیار از امام حسن عسکری (ع) نقل کرده است.

این گزارش بر تعلق دو راوی اخیر و پدرانیشان به جریان تشیع امامی تأکید می‌کند و به تفصیل، ماجرای مهاجرت خانوادگی آنان از طبرستان تحت حاکمیت زیدیه به محضر امام حسن عسکری (ع) -به احتمال زیاد در سامراء- و هفت سال شاگردی نزد آن حضرت را گزارش نموده است.

عدم شهرت راویانی که ابن بابویه کتاب را از آنها اخذ نموده، خیلی زود زمینه نقد جدی این سند را فراهم کرد. ابن غضائری نخستین کسی است که مفسر استرآبادی را ضعیف و کذاب و دو راوی دیگر را مجهول معرفی می‌کند (ابن غضائری، الرجال، ۹۸) و عالمان رجال متأخر شیعه نیز این داوری را تلقی به قبول کرده و آن را نقل کرده‌اند (علامه حلی، رجال علامه، ۲۵۶). پژوهش‌های معاصر نیز، از زوایای گوناگون، سند و متن این تفسیر را مورد بررسی قرار داده‌اند (نک: نفیسی، برزورق نور، ۱۰۵، ۱۲۳).

مجموعه ابهاماتی که درباره سند کتاب وجود دارد تعیین دقیق محدوده زمانی این گزارش را با مشکل مواجه ساخته و احتمال استناد آن به امام حسن عسکری (ع) را جدّاً زیر سوال می‌برد. آن‌چه مسلم است این‌که تفسیر مزبور در زمان ابن بابویه هم از شهرت کافی برخوردار نبوده و تنها نقل گسترده ابن بابویه به شناسایی آن کمک کرده است. از این رو باید مفسر استرآبادی را نویسنده اصلی کتاب و ابن بابویه را ویراستار آن معرفی کنیم

(رحمتی، «تفسیر امام حسن عسکری (ع)»، ۷/ ۶۸۵) که در این صورت زمان تدوین این گزارش را باید سال‌های نخست سده چهارم هجری لحاظ نمود.

۲-۳) گزارش‌های سه‌گانه عیاشی

عیاشی (درگذشته ۳۲۰ق) با دسته بندی چند گزارش از روایات مربوط به «تفسیر به رأی» در ذیل عنوان «فَمَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ» نشان می‌دهد که این مفهوم جای خود را به خوبی در محافل تفسیری شیعه در سده چهارم یافته است. عیاشی در سه گزارش مرسل از امام صادق (ع) این گونه به نقل روایات می‌پردازد:

- هشام بن سالم، امام صادق (ع): «مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ لَمْ يُؤْجَرْ، وَإِنْ أَخْطَأَ كَانَ إِثْمُهُ عَلَيْهِ» (عیاشی، التفسیر، ۱/ ۱۷).

- ابوبصیر، امام صادق (ع): «مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ إِنْ أَصَابَ لَمْ يُؤْجَرْ، وَإِنْ أَخْطَأَ فَهُوَ أَبْعَدُ مِنَ السَّمَاءِ» (همان‌جا).

- عمار بن موسی، امام صادق (ع): «مَنْ حَكَّمَ بِرَأْيِهِ بَيْنَ اثْنَيْنِ فَقَدْ كَفَرَ وَ مَنْ فَسَّرَ بِرَأْيِهِ آيَةً مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَقَدْ كَفَرَ» (همان‌جا).

ارسال روایات تفسیر عیاشی، مانع مهمی در راستای تعیین محدوده زمانی شکل‌گیری این روایات است. معلوم نیست که عیاشی حقیقتاً روایات فوق را با سه طریق مختلف گزارش نموده و انتساب متن از طریق هشام بن سالم، ابوبصیر و عمار بن موسی به امام صادق (ع) در این سه روایت، انتسابی واقعی است و یا این‌که یک راوی معلوم الحالی در طبقات میانی و در حد فاصل زمانی عیاشی تا راویان فوق‌الذکر این روایات را بر ساخته و به آنها نسبت داده است.

عدم انعکاس این گزارش‌ها در منابع مشهور حدیثی پساعیاشی به ویژه کتب اربعه نشان از عدم شهرت و غیر مستند بودن آنها دارد.

برخی از حدیث پژوهان اهل سنت روایات مشابهی را گزارش نموده و بر جعلی بودن آنها تأکید کرده‌اند. در یکی از این گزارش‌ها که گفته‌اند ساخته ابو عصمه نوح بن ابی مریم است چنین می‌خوانیم:

«مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ كُتِبَتْ عَلَيْهِ خَطِيئَةٌ لَوْ قُسِمَتْ بَيْنَ الْعِبَادِ لَوَسَّعَتْهُمْ وَإِنْ أَخْطَأَ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (فتنی، تذکرة الموضوعات، ۱/ ۸۴).

در تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی، ضمن گزارشی که ظاهراً ادامه کلام ابوالجارود است، ذیل آیه

(وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ) (اعراف/ ۳۳) می‌گوید:

«وَهَذَا رَدُّ عَلَى مَنْ قَالَ فِي دِينِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَكَمَ فِيهِ بِغَيْرِ حُكْمِ اللَّهِ؛ فَعَلِيهِ مَثَلُ مَا عَلَى مَنْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَاسْتَحَلَّ الْمَحَارِمَ وَالْفَوَاحِشَ، فَالْقَوْلُ عَلَى اللَّهِ مُحَرَّمٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ» (قمی، التفسیر، ۱/ ۲۳۰).

اگر چه در این گزارش مستقیماً به تفسیر **قرآن** اشاره نکرده؛ ولی قول به غیر علم دربارهٔ دین خدا و احکام الهی که در زمرهٔ شرک به خدا و حرام معرفی شده، در واقع بخشی از تفسیر **قرآن** است. از این رو می‌تواند با گزارش سوم عیّاشی که تفسیر به رأی یک آیه را همسان با کفر تلقی نموده، همخوانی داشته باشد.

پیش از این در تحلیل گزارش‌های مربوط به گفتمان حدیثی اهل سنت به روایت «مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ» (ترمذی، السنن، ۵/ ۴۹) اشاره شد که گزارش‌های عیّاشی می‌تواند برداشتی از این روایت‌ها باشد، به ویژه اگر تعلق اولیهٔ عیّاشی را به گفتمان اهل سنت مد نظر قرار دهیم.

ماحصل کلام این‌که گزارش‌های سه گانه عیّاشی دست کم با ریختار «مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ» نمی‌تواند قدمت زیادی داشته باشد و به عنوان کلام معصوم تلقی شود؛ بل که ترکیب و برداشتی است متأخر که احتمالاً توسط خود عیّاشی و یا کمی پیش از وی در قالب چنین ریختاری گزارش شده است.

۲-۴) گزارش‌های ابن بابویه

ابن بابویه (درگذشته ۳۸۱ق) در گزارشی که سند آن را به امام رضا (ع) می‌رساند و از آن حضرت (ع) تا مرتبه حدیث قدسی ارتقاء یافته، از جانب خداوند متعال چنین می‌فرماید:

«مَا آمَنَ بِي مَنْ فَسَّرَ بِرَأْيِهِ كَلَامِي وَمَا عَرَفَنِي مَنْ شَبَّهَنِي بِخَلْقِي وَمَا عَلَى دِينِي مَنْ اسْتَعْمَلَ الْقِيَاسَ فِي دِينِي: هَر كَسْ كَلَامَ مَرَا بِه رَأْيِ خَوِيش تَفْسِيرِ نَمَائِد، بِه مِنْ اِيْمَانِ نِيَاوَرْدِه وَ هَر كَسْ مَرَا بِه خَلْقِ تَشْبِيهِ كَنْد، مَرَا نَشَاخْتِه وَ هَر كَسْ اَز قِيَاسِ دَر دِيْن بِهَرِه گيرد بِر دِيْن مِنْ نِيَسْت» (ابن بابویه، **امالی**، ۷؛ **حُرِّ عاملی**، **وسائل الشيعه**، ۲۷/ ۴۵).

بدون شک در میان تمامی گزارش‌های مذکور دربارهٔ «تفسیر به رأی» گزارش اخیر ابن بابویه از اهمیت خاصی برخوردار است که به نوعی گزارش منحصر به فردی محسوب می‌شد. تمامی گزارش‌های پیشین از نظر سندی مخدوش بودند و امکان تعیین محدودهٔ زمانی دقیق برای آنها فراهم نبود؛ اما در این گزارش، علاوه بر اتصال سند، ادعای قدسی بودن آن نیز طرح شده است، که تحلیل دقیق آن حائز اهمیت است. این گزارش به

وضوح اشاره به گروه‌هایی دارد که زمان شکل‌گیری آنها بسی متأخرتر از عهد نبوی (ص) است. این گزارش در تقابل با اصحاب رأی و قیاس قابل دسته‌بندی است که دست‌کم تا سال‌های میانی سده دوم هجری هنوز از شهرت کافی برخوردار نبودند.

هم او در گزارش دیگری از امام رضا (ع) و در پاسخ به علی بن محمد بن جهم که با استناد به آیاتی، عصمت انبیاء را به چالش می‌کشید، از قول آن حضرت چنین نقل می‌کند:

«وَيَحْكُ يَاعْلَىٰ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تَنْسُبْ إِلَىٰ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ الْفَوَاحِشَ، وَلَا تَتَأَوَّلَ كِتَابَ اللَّهِ بِرَأْيِكَ...»
(ابن بابویه، **عیون اخبار الرضا (ع)**، ۱/ ۱۹۲).

ابن بابویه در گزارشی دیگر در ذیل باب «ماروی عن النبی (ص) فی النص علی القائم» از محمد بن علی ماجیلویه، محمد بن ابی القاسم، محمد بن علی صیرفی کوفی، محمد بن سنان، مفضل بن عمر، جابر ابن‌یزید جعفی، سعید بن مسیب، عبدالرحمان بن سمرة، رسول الله (ص):

«لُعِنَ الْمُجَادِلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ عَلَىٰ لِسَانِ سَبْعِينَ نَبِيًّا، وَمَنْ جَادَلَ فِي آيَاتِ اللَّهِ فَقَدْ كَفَرَ، ... وَمَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ، وَمَنْ أَفْتَى النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَلَعَنَتْهُ مَلَائِكَةُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (ابن بابویه، **کمال الدین**، ۱/ ۲۵۶).

فارغ از آن‌چه درباره سند روایت به خاطر وجود محمد بن سنان ظاهری می‌توان گفت، این گزارش را تنها ابن بابویه روایت نموده و مروری بر دست‌کم چندین گزارش مشابه در منابع متعدد نشان می‌دهد که در هیچ یک افزوده «وَمَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ» وجود ندارد (نک: برقی، **المحاسن**، ۱/ ۲۰۵ (چهار روایت)؛ کلینی، **الکافی**، ۱/ ۴۲).

وجود سعید بن مسیب (درگذشته حدود ۹۴ق) در سند روایت که به مخالفت با تفسیر مشهور بوده، می‌تواند دلیل این افزوده باشد. این که سعید بن مسیب از تفسیر **قرآن** پرهیز می‌کرده، از گزارش‌های مختلفی به دست می‌آید. در یکی از این گزارش‌ها که ابن ابی شیبہ (درگذشته ۲۳۵ق) محدث سرشناس اهل سنت در سده سوم هجری به آن دست یافته، وقتی فردی از سعید بن مسیب درباره [تفسیر] آیه‌ای از **قرآن** سؤال نمود، با این پاسخ روبرو شد:

درباره **قرآن** از من چیزی نپرس؛ بل که این سؤالات را از فردی بپرس که ادعا می‌کند هیچ چیزی از **قرآن** بر او مخفی نیست؛ یعنی عکرمه. (ابن ابی شیبہ، **المصنّف**، ۶/ ۱۳۶).

آنچه درباره مجموعه گزارش‌های ابن بابویه به صورت خاص و سایر گزارش‌های شیعی می‌توان گفت این‌که، این گزارش‌ها نماینده تفکر گفتمان شیعی از سال‌های میانی سده دوم هجری؛ یعنی دوران امام صادق (ع) به بعد می‌باشد. گفتمانی که تا حد زیادی خود را حدیث‌گرا نشان می‌داد و به مقابله با اصحاب رأی و قیاس می‌پرداخت و در همین راستا به شدت با تفسیر به رأی مبارزه می‌کرد. بر اساس گزارشی وقتی ابوبصیر با اصرار فروان از امام صادق (ع) فهم برخی مسائل قرآنی را پی‌جویی می‌کرد، با پاسخ تندی مواجه می‌شود:

أَبِي بصير قال: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنْ مَسْأَلَةٍ فِي الْقُرْآنِ؛ فَغَضِبَ وَ قَالَ: أَنَا رَجُلٌ تَحْضُرُنِي قُرَيْشٌ وَ غَيْرُهُمْ وَ إِنَّمَا تَسْأَلُنِي عَنِ الْقُرْآنِ؟» (کشی، *معرفة الرجال*، ۱/ ۴۰۹).

گزارش دیگری نیز وجود دارد که به روشنی این تقابل را نشان می‌دهد. کشی مکالمه‌ای بین حریر بن عبدالله سجستانی و ابوحنیفه را به تصویر می‌کشد که بر اساس آن حریر وقتی بر ابوحنیفه داخل می‌شود، از کتاب‌های متعددی که در اطراف وی می‌بیند، تعجب می‌کند. ابوحنیفه می‌گوید که همه این کتاب‌ها را در موضوع طلاق نوشته و می‌پرسد که شما چه دارید؟ حریر می‌گوید: ما همه اینها را از آیه (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلَّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ) (طلاق/ ۱) در می‌یابیم. ابوحنیفه می‌گوید: یعنی شما چیزی جز روایت ندارید؟ پاسخ حریر به این سخن ابوحنیفه مثبت است. بعد از آن ابوحنیفه سؤالاتی دیگر می‌پرسد و حریر با استناد به روایات پاسخ او را می‌دهد (کشی، *معرفة الرجال*، ۲/ ۶۸۱).

بنابر گزارشی از برقی وقتی عبدالرحمان بن حجاج از امام صادق (ع) درباره مجالست با اصحاب رأی می‌پرسد، آن حضرت می‌فرماید:

جَالِسُهُمْ وَ إِيَّاكَ ... أَنْ تَدِينَ بِشَيْءٍ مِنْ رَأْيِكَ وَ تُفْتِيَ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ (برقی، *المحاسن*، ۱/ ۲۰۵).

نتیجه

آنچه از رهگذر تحلیل گزارش‌های اولیه درباره تفسیر به رأی می‌توان به دست آورد این‌که: بر پایه گزارش‌های موجود در منابع اهل سنت نمی‌توان موضع پیامبر (ص) نسبت به تفسیر به رأی را کشف نمود. از رهگذر تحلیل شبکه اسناد و کشف حلقه مشترک مشخص شد که این روایات تا طبقه اتباع تابعین از تفرّد مطلق رنج می‌برند و احتمالاً در همین بازه زمانی؛ یعنی سال‌های میانی سده دوم هجری که نزاع اصحاب رأی و اصحاب حدیث شدت داشت، تکوین یافته باشند. نخستین تحریرها از «قول به غیر علم» یا «قول به

رأی» دربارهٔ **قرآن** و ممنوعیت آن سخن می‌گویند. از این رو در سدهٔ نخست هجری وجود انگاره‌ای به نام «تفسیر به رأی» و حرمت آن قابل اثبات نیست. برخی از محدثان سدهٔ سوم هجری، برای اولین بار با عدول از گزاره‌های فوق به مفهوم «تفسیر به رأی» زمینه‌ساز پدید آمدن انگاره‌ای شدند که، بعدها از شهرت و فراگیری خاصی برخوردار شد.

آنچه محدثان شیعی گزارش نموده‌اند، در حقیقت نماینده تفکر گفتمان شیعی از سال‌های میانی سده دوم هجری؛ یعنی دوران امام صادق (ع) به بعد می‌باشد. گفتمانی که تا حد زیادی خود را حدیث‌گرا نشان می‌داد و به مقابله با اصحاب رأی و قیاس می‌پرداخت و در همین راستا به شدت با تفسیر به رأی مبارزه می‌کرد. و آن دسته از گزارش‌های شیعی که تلاش می‌کند حرمت تفسیر به رأی را حدیث قدسی جلوه دهد، نهایتاً در بازه زمانی سال‌های پایانی قرن دوم هجری قابل زمان‌بندی هستند.

منابع

- ۱- **قرآن کریم**، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- ۲- ابن ابی شیبیه، ابوبکر، **المسند**، به کوشش عادل بن یوسف عزازی و احمد بن فرید مزیدی، ریاض، دارالوطن، ۱۹۹۷ م.
- ۳- ابن ابی شیبیه، ابوبکر، **المصنّف**، به کوشش کمال یوسف الحوت، ریاض، مکتبه الرشد، ۱۴۰۹ ق.
- ۴- ابن بابویه، محمد بن علی، **الخصال**، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲ ش.
- ۵- ابن بابویه، محمد بن علی، **کمال الدین و تمام النعمه**، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، اسلامیه، ۱۳۹۵ ق.
- ۶- ابن بابویه، محمد بن علی، **امالی**، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
- ۷- ابن بابویه، محمد بن علی، **عیون اخبار الرضا (ع)**، به کوشش مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، ۱۳۷۸ ق.
- ۸- ابن بَظّه، عبیدالله بن محمد، **الإبانه الكبرى**، به کوشش رضا معطی و دیگران، ریاض، دارالرایه للنشر و التّوزیع، ۱۴۰۹ ق.
- ۹- ابن غضائری، احمد بن حسین، **رجال ابن غضائری**، به کوشش محمد رضا حسینی، قم، دارالحديث، ۱۳۶۴ ش.
- ۱۰- ابو یعلیٰ موصلی، احمد بن علی، **المسند**، به کوشش حسین سلیم اسد، دمشق، دارالمأمون للتراث، ۱۴۰۴ ق.
- ۱۱- احمد بن حنبل، **المسند**، قاهره، مؤسسه قرطبه، بی‌تا.

- ۱۲- آهنگ، علی، «تحلیل انگاره و نقش آن در فهم تحولات حدیثی، بررسی انگاره شؤم المرأة»، **علوم قرآن و حدیث**، سال ۵۶، شماره ۱، پیاپی ۱۱۲، ۱۴۰۳ ش.
- ۱۳- بخاری، محمد بن اسماعیل، **الصحيح**، به کوشش مصطفی ديب البغا، بيروت، دار ابن كثير، ۱۴۰۷ ق.
- ۱۴- برقی، احمد بن محمد بن خالد، **المحاسن**، به کوشش جلال الدين محدث، تهران، اسلاميه، ۱۳۷۱ ق.
- ۱۵- بزار، احمد بن عمرو، **المسند**، به کوشش محفوظ الرحمان زين الله و ديگران، مدینه، مكتبة العلوم والحكم، ۱۹۸۸ م.
- ۱۶- بیهقی، احمد بن حسين، **شعب الايمان**، به کوشش محمد سعيد بسيوني، بيروت، دارالكتب العلميه، ۱۴۱۰ ق.
- ۱۷- ترمذی، محمد بن عيسى، **سنن ترمذی**، به کوشش بشار عواد معروف، بيروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۸ م.
- ۱۸- **تفسير عسكري**، قم، مدرسه امام مهدي (عج)، ۱۴۰۹ ق.
- ۱۹- تقویان، عباس، «تفسير به رأی، چيستی و چرايي»، **مطالعات قرآن و حدیث**، شماره ۲، ۱۳۸۷ ش.
- ۲۰- جلالی، مهدی، «راوی کتاب سليم بن قيس بر ترازو»، **علوم حدیث**، شماره ۳۴، ۱۳۸۳ ش.
- ۲۱- حرّ عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشيعه**، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۹ ق.
- ۲۲- خوئی، سيد ابوالقاسم، **معجم رجال الحديث**، بی نا، ۱۴۱۳ ق.
- ۲۳- دارمی، عبدالله بن عبدالرحمان، **السنن**، به کوشش فواز احمد زمزلی و خالد السبع العلمی، بيروت، دارالكتاب العلمی، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۴- رحمتی، محمد کاظم، «تفسير امام حسن عسكري (ع)»، **دانشنامه جهان اسلام**، تهران، بنياد دائره المعارف اسلامي، ۱۳۸۲ ش.
- ۲۵- صنعانی، عبدالرزاق بن همام، **التفسير**، بيروت، دارالكتب العلميه، ۱۴۱۹ ق.
- ۲۶- طبرانی، سليمان بن احمد، **المعجم الاوسط**، به کوشش طارق بن عوض الله و عبدالمحسن بن ابراهيم حسینی، قاهره، دارالحرمين، ۱۴۱۵ ق.
- ۲۷- طبری، محمد بن جریر، **جامع البيان**، به کوشش احمد محمد شاکر، بيروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۲۰ ق.
- ۲۸- طيالسی، ابوداود، **المسند**، به کوشش محمد بن عبدالمحسن ترکی، جيزه، دارهجر، ۱۴۱۹ ق.
- ۲۹- عبداللهی عابد، صمد و نقی زاده، محمد حسين، «جستاری در بررسی اعتبار روايات حرمت تفسير به رأی»، **حدیث پژوهی**، شماره ۲۶، ۱۴۰۰ ش.
- ۳۰- علامه حلّی، يوسف بن مطهر، **رجال علامه**، به کوشش محمد صادق بحرالعلوم، نجف اشرف، دارالذخائر، ۱۴۱۱ ق.
- ۳۱- عیاشی، محمد بن مسعود، **تفسير عیاشی**، به کوشش سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، المطبعه العلميه،

- ۳۲- فتنی، محمد طاهر، **تذکرة الموضوعات**، قاهره، ادارة الطباعة المنيرية، ۱۳۴۳ ق.
- ۳۳- قمی، علی بن ابراهیم، **تفسیر قمی**، به کوشش طیب موسوی جزائری، قم، دارالکتاب، ۱۴۰۴ ق.
- ۳۴- **کتاب سلیم بن قیس**، به کوشش محمد انصاری زنجانی، قم، الهادی، ۱۴۰۵ ق.
- ۳۵- کشی، محمد بن عمر، **معرفة الرجال**، اختیار شیخ طوسی، به کوشش مهدی رجایی، قم، موسسه آل البيت (ع)، ۱۳۶۳ ش.
- ۳۶- کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- ۳۷- گرامی، سید محمد هادی، «قرائتی تاریخی از تفسیر به رأی و مقایسه آن با دیدگاه مفسر المیزان»، **تاریخ نگری و تاریخ نگاری**، شماره ۵، ۱۳۸۹ ش.
- ۳۸- گرامی، سید محمد هادی، **نخستین اندیشه‌های حدیثی شیعه: روی کردها، گفتمان‌ها، انگاره‌ها و جریان‌ها**، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۶ ش.
- ۳۹- گل محمدی، جعفر، «پژوهشی درباره روایات نهی از تفسیر به رأی در دیدگاه فریقین»، **پژوهش فقهی**، سال اول، شماره ۲، ۱۳۸۴ ش.
- ۴۰- مزّی، یوسف بن زکی، **تهذیب الکمال**، به کوشش بشّار عوّاد معروف، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۰ ق.
- ۴۱- مسلم بن حجاج، **الصحيح**، به کوشش محمد فؤاد عبدالباقي، بیروت، دار إحياء التراث العربی، بی تا.
- ۴۲- مصلائی پور یزدی، عباس و گرامی، سید محمد هادی، «سیر تحول خوانش تفسیر به رأی در پنج سده نخست هجری»، **پژوهش دینی**، شماره ۲۰، ۱۳۸۹ ش.
- ۴۳- نسائی، احمد بن شعیب، **السنن الکبری**، به کوشش حسن عبدالمنعم شبلی، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۲۱ ق.
- ۴۴- نعیم بن حمّاد مروزی، **الفتن**، به کوشش سمیر امین زهیری، قاهره، مکتبه التوحید، ۱۴۱۲ ق.
- ۴۵- نفیسی، شادی، **بر زورق نور: مقالاتی چند در موضوعات حدیثی**، تهران، نشر علم، ۱۳۹۶ ش.
- ۴۶- نیل ساز، نصرت، «تاریخ‌گذاری احادیث بر اساس روش ترکیبی تحلیل اسناد - متن در مطالعات اسلامی خاورشناسان»، **پژوهش‌های قرآن و حدیث**، سال ۴۴، شماره ۱، ۱۳۹۰ ش.